

<https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-008>

У ЛАБЕТАХ «БРАТНЬОЇ ЛЮБОВІ»: РАДЯНСЬКА МОВНА КОЛО- НІЗАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

[Рец. на: Кузнецова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2023. 374 с.]

У країні, що тридцять два роки тому здобула незалежність від СРСР, а нині чинить збройний опір загарбникам-рашистам, загострюється й питання мови та культури як інтелектуальної зброї проти асиміляції. Закономірно, що соціолінгвістика за цих умов не може лишатися наукою «для втаємничених»: у справу захисту української ідентичності так чи інакше залучена більшість свідомих громадян нашої держави. Саме тому книжка мовознавиці, перекладачки, докторки філософії, викладачки постколоніальних студій Євгенії Кузнецової безумовно своєчасна. «Душа народу, — переконана авторка, — це передусім його мова, тому так важливо розуміти інструменти нищення мов і те, як влада (і її народ) з пустими імперськими амбіціями їх застосовувала і продовжує застосовувати на практиці» (с. 4). Саме розуміння цих нищівних стратегій, на думку дослідниці, стане першим кроком до набуття імунітету проти них, адже подолати травму можна лише усвідомивши її.

Праця мала бути видана в березні 2022 р., проте повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну відтермінувало її вихід друком. Та внаслідок особистого осмислення українцями жахів цієї війни, можливо, дослідження авторки ще більше вражає читачів численними дежавю. Варто лише пригадати скупі повідомлення про гено- та лінгвоцид на окупованих Росією українських територіях, зіставити їх із написаним у цій книжці — й одразу зрозуміло, що історія повторюється, що нове покоління українців стає як не потерпілими, то принаймні очевидцями «денацифікації», багато в чому подібної до тієї, що відбувалася сто років тому.

Виходу друком книжки Є. Кузнецової передували стислі відеонотатки на YouTube-каналі «Мова-меч». Ці відеосюжети кількома словами та в доступній широкому загалу формі пояснювали причини поточної мовної ситуації в Україні. Книжка ж виходить поза межі українського мовного простору: дослідниця аналізує вияви радянзації та зросійщення в інших країнах, у минулому республіках СРСР.

Назва попервах може асоціюватися з закликком озброюватись мовою як мечем (алюзії до відомих поетичних творів Лесі Українки, Олександра Олеся). Однак уже в передмові авторка пояснює, що йдеться про те, «як в Радянському Союзі мечем стала російська» (с. 6). Отже, кожний зі 101

Цитування: Малаш О. У лабетах «братньої любові»: радянська мовна колонізація та її наслідки [Рец. на: Кузнецова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія]. Мовознавство. 2024. № 1 С. 78–82. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-008>

Citation: Malash O. (2024). U labetakh «bratnoi liubovi»: radianska movna kolonizatsiia ta yii naslidky [In the clutches of «brotherly love»: Soviet linguistic colonization and its aftermath]. [Review of the book: Kuznietsova Ye. Language as a sword. How the Soviet empire spoke]. Movoznavstvo, (1), 78–82. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-008>

 Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

розділів-нарисів розповідає про токсичну, вбивчу колоніальну політику радянської влади стосовно національних мов і культур.

Прикро, але в українському суспільстві раз у раз зринають думки, начебто відмова від національної мови в СРСР була цілком добровільною і що влада навіть спеціально проводила українізацію, просто українська не витримала конкуренції з російською. Перший розділ книжки «Чи було мовне розмаїття початковою цінністю радянської імперії?» (с. 11–14) відкриває цитата зі статті Й. Сталіна від 1913 р., і ці слова великою мірою пояснюють справжню суть політики радянської коренізації. Авторка і в другому розділі «Місцева мова як рятівне коло імперії» (с. 15–20) висновує, що «центральна влада потребувала підтримки в національних республіках» (с. 17), і саме це, а не вдавана повага до мовно-культурної самобутності, змушувало не лише публікувати гасла, а й витратити чималі кошти на «національну культуру як на засіб комуністичного виховання» (Г. Гринько) окупованих народів.

Поборникам гасла «перейти на латинку — геть від Москви» буде цікаво ознайомитися з розділом «Латинізація» (с. 27–31), в якому Є. Кузнецова розповідає історію впровадження латинічного письма серед народів СРСР у 1920–30-х рр. Авторка зазначає, що латинізація мов, які на той час мали високорозвинену писемність, супроводжувалася публічними сумнівами щодо культурної цінності та прогресивності (і взагалі притомності), скажімо, арабської графіки, вдаваним орієнтуванням на «широкі маси», перериванням літературної традиції та пізніше була потрактована як перехідний період до кирилізації. Наступний розділ «Повний назад. Кирилізація» (с. 32–36) присвячений використанню кирилических абеток як знаряддя зросійщення, а також втраті писемності щонайменше в десятих так званих малих народів. До того ж ці абетки «ще більше підкреслювали “відсталість” місцевих мов порівняно з російською» (с. 270).

«Кінцева мета — асиміляція» — таку назву має розділ 31 (с. 118–120), який висвітлює наміри Сталіна щодо злиття національних мов «в одну спільну мову» та твердження А. Єнукідзе про необхідність асимілювати скрізь, де це можливо, адже мови, відповідно до радянської ідеології, є нібито засобом роз'єднання людей. А розділ 33 «Як російськомовні впливали на місцеві мови» (с. 125–128), оприявнює страх, що національні республіки не зможуть інтегруватися в суспільство, бо погано знають російську мову (про це був виступ Г. Орджонікідзе в 1925 р. на IV з'їзді Комуністичної партії Закавказзя) (с. 127). Розділ 81 «Концепція другої рідної мови» (с. 280) розкриває сутність запровадженого в 1961 р. поняття другої рідної мови та акцентує на наслідках освітньої реформи 1958 р.

Є. Кузнецова присвячує кілька розділів праці й теоретичним засадам радянської лінгвістики та їх антигуманістичній реалізації на практиці. «З часом, — пише вона, — укорінилось переконання, що у мовознавстві вже не достатньо бути просто науковцем, а треба бути науковцем-робочим <...> та “орабочить” науку» (с. 63); «із вчених мовознавці були змушені перетворитись на ідеологів <...>» (с. 38). І йдеться не лише про далекі від здорового глузду мовознавчі експерименти, описані в розділі 44 «Нарис та новий радянський синтаксис» (с. 158–160), розділі 46 «Раціоналізація мови» (с. 164–166), про спотворення змісту та сенсів на користь ідеології, про що йдеться в розділі 47 «Футуристична мовна лабораторія»

(с. 167–170) або 51 «Про радянську школу перекладу» (с. 180–184) і 52 «Практикум з радянського перекладу» (с.185–187). Книжка зосереджує особливу увагу на долях мовознавців, яким довелося жити й працювати в часи задушливої атмосфери СРСР. Так, ученим, зокрема, потрібно було звиряти свої погляди з «першоджерелами», якими виявлялися праці М. Марра, потім Й. Сталіна (який у червні 1950 р. розкритикував марризм), і неодмінно — К. Маркса та Ф. Енгельса. Наукова дискусія в радянських засобах масової інформації була також лише імітацією: «Зазвичай результат подібних дискусій був заздалегідь відомий і ціль їх була в тому, аби встановити панування певної думки» (с. 70). Розповідає Є. Кузнєцова й про розстріл Є. Поливанова та М. Дурново, про арешти й заслання М. Сулими, О. Шумського, про переслідування А. Кримського. «Навіть за статтю про предикацію японського дієслова можна було постраждати» (с. 67), — нагадує авторка.

«Мова-меч» не обмежується простим нанизуванням історичних фактів, щоб показати, «як було» колись і «як не є» (на щастя) зараз: мета дослідження — простежити й донести до читача, як ці факти позначилися на сьогоденні народів колишнього СРСР, їхній мовній свідомості та мовній практиці або, як висловилася сама авторка, «мовній реальності». «Чому наші стосунки з мовою саме такі? Чому і зараз є люди, яким соромно говорити мовою власних батьків і дідів? Чому нам буває соромно за рідні діалекти? Чому деякі з нас і досі вважають, що мова — це нейтральна річ у собі, а не знати мову власної країни — це нормально?» (с. 5). Розповідаючи про висміювання інших народів, крім російського, та їхніх мов у радянських жартах, дослідниця звертає увагу на те, що ця ганебна практика перенеслася й у пострадянський простір (на прикладі скетчкому та серіалів, створених у 2000-х рр. з орієнтуванням на всіх, хто розуміє російську).

Книжка Є. Кузнєцової цікава вдалою експлуатацією історичних анекдотів у серйозному, подеколи трагічному дискурсі. Пожвавлюють розповідь коментарі на кшталт: «У них (батьків М. Марра — шотландця та грузинки — О. М.) спільної мови, окрім мови любові, не було» (с. 65), «Сталін виступає, а Марр із пишними сивими усами киває» (с. 67), «Мені нема діла до оригіналу!» від редакторки перекладу Байрона у виконанні А. Шенгелі (с. 184). При цьому книжка не перетворюється на розважальну, а розшифрування крилатої фрази «произошла чудовищная ошибка» (с. 98) допомагає усвідомити всю моторошність сталінського режиму до найдрібніших деталей.

Деякі тези в «Мові-мечі» викликають низку питань і є дискусійними. Так, твердження, ніби «мем про те, що українська — мова села на противагу прогресивній російській, зароджувався ще на початку тридцятих» (с. 288), нехтує фактом зневажливого ставлення до української мови («малоросійського нареччя») в Російській імперії; про сприйняття української як «мужицької» є свідчення в публікаціях М. Грушевського (1909). Українську як мову «низів», «головно сільського побуту» кваліфікував П. Струве (1914). Навіть найближча в часі до згаданої Є. Кузнєцовою публікації статті Г. Данилова «Мова суспільного класу» теорія «боротьби двох культур» («прогресивної» російської та «застарілої» української) сформульована Д. Лебедем у 1924 р. Тож стереотип про українську як «мову села» — не винахід 1930-х, але це прочитується саме так.

Розділ 83 «Пасив як синтаксис політичної покори» (с. 284–286) покли-

каний переконати, що засилля пасивних станів дієслова свідчить про «небажання (і страх) брати на себе відповідальність» (с. 285). Доказом цього є вживання активних форм дієслова в описах досягнень, як-от «виконав потрібну норму» та використання пасивних конструкцій, коли йдеться про правила, яких «було недодержано». Не можна повністю відкидати цю думку, з огляду на нерозривний зв'язок мови та мислення. До того ж зловживання *Passive Voice* критикував і Дж. Орвелл, якого Є. Кузнецова також згадує, і наші вчені О. Курило та К. Городенська. Однак за такого підходу — виходу поза межі структури мови у сферу психолінгвістики тексту — варто зважати на можливий ризик підтверджувального упередження, що може зашкодити непідготовленим читачам сформулювати об'єктивну думку щодо певних граматичних явищ.

Авторка критикує фанатичний прескриптивізм, вбачаючи його коріння в радянському пуризмі, в основу якого закладено «бажання багатьох фахівців із мови просувати ідею єдино правильних наголосів, вимови чи зворотів і прагнення заборонити інші паралельні форми як гріховні» (с. 336). З одного боку, таке бачення Є. Кузнецової має обґрунтовану підтримку серед носіїв мови (надто тих, що втомлені постійними намаганнями інших виправляти їхні мовні «помилки»); з другого боку, важко зрозуміти, де закінчується мовна свобода й починається мовне свавілля. Напевно, питання такого штибу найкраще вирішувати у співпраці носіїв мови (зокрема тих, хто не має філологічної освіти) з власне фахівцями-мовознавцями, проте немовознавці, які читатимуть книжку, навряд чи сприймуть подібну пропозицію серйозно, а радше трактуватимуть розділ 100 «Які сліди лишив радянський мовний пуризм в сучасності» (с. 335–336) як дозвіл на нехтування норм літературної мови незалежно від ситуації спілкування.

Проте ці дискусії не скасовують головного призначення книжки Є. Кузнецової — нагадувати про те, що «нічого саме собою не “складається історично”. Все складають люди, і часто їхні наміри лихі» (с. 4).

Кожний розділ рецензованої праці містить близько 20 розлогих прикінцевих виносков із покликанням на праці українських та іноземних авторів, зокрема джерела ілюстраційних матеріалів. Художнім оформленням видавництва завдячує Нікіті Тітову, який обрав криваво-червоний колір (символ СРСР) як домінуючий усередині книжки, тож цитати, якими починаються розділи, мають такий вигляд, ніби видрукувані на закривавленому папері; у багатьох розділах заголовки від основного тексту відмежовує колючий дріт або ланцюг.

Читачі також мають змогу ознайомитися з мініатюрами радянських плакатів, покликаних пропагувати радянську ідеологію (зокрема серед неписьменного населення). «На відміну від реклами, — зазначає авторка, — цей вид мистецтва мав на меті не звабити читача, а змінити його поведінку, змусити його думати інакше» (с. 161).

Книжка буде цікавою не лише мовознавцям, а й літературознавцям (розділи «“Великая русская литература”», «Радянський “фольклор”», «Роль письменника в СРСР»), етнологам («Образ українця в радянському державному гуморі», «Анекдоти про інших»), журналістам («Тематика масових видань», «Канцелярит і газетна мова», «Мова радянського плаката», «Внимание, говорит Москва»), правозахисникам («Внутрішня ксенофобія в СРСР», «Інтернаціонал-расизм»), а також усім, кого турбують складні

питання радянської мовної, культурної та соціальної політики, проте бракує часу, щоб з різних джерел зібрати та систематизувати факти тоталітарного гніту національних ідентичностей. «Мову-меч» можна визначити як збірку науково-популярних нарисів із соціолінгвістики для широкого кола читачів.

Олександра МАЛАШ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Oleksandra MALASH

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho Str, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

IN THE CLUTCHES OF «BROTHERLY LOVE»: SOVIET LINGUISTIC COLONIZATION AND ITS AFTERMATH

[Review of the book: Kuznietsova Ye. Language as a sword. How Soviet empire spoke. Hlyboka : Tvoia pidpilna humanitarka, 2023. 374 p.]

Дата надходження до редакції: 17.09.2023

Дата надходження після доопрацювання: 21.09.2023

Дата затвердження редакцією: 22.09.2023

Received: 17.09.2023

Received in revised form: 21.09.2023

Accepted: 22.09.2023